

6123

DALARNA

=====

Bjursås

Landsmåls- och Folkminnesarkivet
Uppsala

Nord, E.H., 1933

Svar på ULMA:s frågelista 12 Fäbodväsen 37 bl.4:o

6123

L.L.

Exc.av S.Björklund

Svar på Landsmålsarkivets frågelista 12.

12. Fäbodväsen.

1. Allmänt.

Ett fäbodställe benämnes fäboan, som betyder såväl fäbod som fäbodarna. Vi skä till fäboan / vi skall till fäbodarna/.

[Fäbodväsendet har ej på långa när varit så utbrett i Bjursås som i t.ex. Rättvik-Boda. Och namnet fäboan / fäbod, fäbodarna/ inbegriper såväl sommar som höstfäbod.] Man hade intet särnamn på någondera av dem. Ej håller var det bestämt vilken dag man skulle ^fbuföra, tåga ~~fx~~ till och från fäboden. Vi skä bufför å till fäboan / vi skall bufför av till fäbodarna/, vilket ägde rum i början på juni månad. Man vistades i fäboden tills i början på augusti men man hade ingen bestämd dag för hemfärden. Namnen sommar- eller höstfäbod, hembodar, mellanbodar, långbodar eller utbodar förekommo ej. Ej håller bybodar eller uttryck som att vara i huvelfjället om att vara i fäbodarna under huveltiden, vilket senare ord är okänt i målet såväl i Bjursås som Rättvik-Boda. Benämningen hem-

Landsmålsarkivet Uppsala 6123
E. H. Nord. 1933. BJURSÅS

DAL.

Frgl. 12

Acc. d.
*Buför i bo-
föra av*

derbodan finnes ej håller. I Rättvik ~~gården~~ finnes denna benämning. [Larsbodarna, norr om Vikarbyn har tvenne husklasor. De, som äro närmast bygden, Vikarbyn, kallas hemdör Lasbudär / hender Larsbodarna/. O e lekunu ti hemdör husom / hon är vallkulla i hemre husen, husen närmast bygden/ är också ett vanligt uttryck i Rättvik/Boda.] Fäbodan har ej funnits så nära bygden, att bodpigorna varje afton gingo till hembyn och tillbragte natten där, ej håller intill hembyn särskilda sommarlagårdar, ej håller förekom det, att mjölk dagligen fraktades från fäboden till hembyn.

Här kommer jag dock åter in på Rättvik. Byn Östbjörka hade ursprungligen, åtminstone delvis, sina fäbodan i Boda, Silverbergsbodarna, Sillbasbudär. För omkring 30 år sedan övergavs dock dessa, såldes till Boda-bor/ och Östbjörka bybor flyttade till Knåparbodarna, Knåparbudär, som äro belägna cirka 20 minuters väg från byn. Här heter det: Vi an budär så nämmz, så vi hinnom ättör grötmjölltjä m, grötn kokör / vi har fäboden så nära, så vi hinner efter grötmjölken, mjölk till gröten, medan gröten kokar./

acc. d. ö.
 Grdb.:
 hemre
 (Rättvik)
 Rättvik

Landsmålsarkivet Uppsala 6123
 E. H. Nord 1933. BJURSA

DAL.

Frgl. 12

Särskilda fäbodar avsedda endast för småkreatur funnos ej.

A I Gopa by, varifrån uppgifterna hämtats, nellersta Gopa, hade man endast en gemensam fäbod, Löffbärj / Löffberg /, varav namnet kommit har ej kunnat utrönas. I denna fäbod hade man kreaturen endast under en period, från början av juni till början på augusti. Men i andra byar har det förekommit, att hela hushållet flyttat till fäboden några veckor under hösten, varvid man betat, kört ut gödsel, reparerat gärdesgårdar o.s.v. I dessa fäbodar hade man också någon odlad jord, varför jordbruksarbete förekom. Något särnamn på dylika fäbodar synes dock ej funnits.

Ordet boland förekommer ej i målet. Dubblarbo, vad som givit anledning till namnet har ej kunnat utrönas, är namn på ett fäboställe, där hela familjer bodde under någon tid av sommaren. Ällbärrjä / Älgberget / är ett namn på en annan fäbod och talar detta namn för sig självt. Så har vi Ertled, Ärtled, ett fäbodställe, som gränsar intill Rättvik. Denna fäbod ligger efter vägen Gärdsjö-Bjursås, var ursprungligen fäbod men sedan flyttade en familj här

x Ärtled uttalas namnet i Rättvik-Boda.

Landsmålsarkivet Uppsala 6123
E. H. Nord. 1933. BJURSÅS

DAL.

Frgl. 12

hit och blev bofast. Dess sista innevärdare var en gubbe, som var från Leksås i Leksand, han hette Singdén men kallades man och man emellan för hundgubben. Han hade nämligen gott om hundar, bedrev hundavel. Dessutom var han "läkare" och hade patienter ända från kungl. huvudstaden. Hans radikalmedel var ormar, som han hackade sönder och som patienterna skulle äta. Och han lär ha fått tack-samhetsskrivelser från fint folk för sina lyckade kurer. I våras var han en gång med på bussen, då jag besökte Bjursås, han kom från Falun och var ganska berusad. Han synes ha förkyllt sig senare på kvällen under ett supgille och avled i lunginflammation om någon dag över 80 år gammal. ~~En~~ Det gamla fäbodstället står efter hans fränfälle öde. Det finns dock andra fäbodor i närheten med namnet Ertled. Jag har visst förut meddelat att ~~en~~ däribland finns en klase hus, som kallas Bolbyn. Singdén skall jag återkomma till ifall detta önskas? Namnet på fäboden, som Singdén bebodde har alltid haft samma namn, Ertled.

Ett annat fäbodnamn är Uggälåsfäboan /Uggelåsfäbodarna/.

Landsmålsarkivet Uppsala 6123
E. H. Nord. 1933. BJURSÅS

DAL.

Frgl. 12

Hä ä bar tömtan kvar å fäboan / det är bara tomterna kvar av fäbo-
den/, kan det heta om en nedlagd, raserad fäbod. Något särnamn på
öde platser, där ~~ax~~ spår av forna fäboddar synes, synes ej finnas
i målet. I Boda heter det: Ä e bar stomman kvar ättör budom / det
är bara stomman, tomtplatserna kvar efter fäbodarna/.

2. Fäbodvallen och omgivningarna.

[När fäbodarna ej lågo på henskogen, kallades den trakt, där
de voro belägna för utskog eller fäboskog. Vi har fäboan på utsko-
gän / vi har fäboden på utskogen/.] Och skogskiftena i fäbodlöten
kallades fäboskog.

I närheten eller omkring fäbodarna funnos slätterängar. Man
svedjade endast för betets skull och ej för att få säd. Vid denna
fällning och svedjning skulle alla delägare i fäboden deltaga och
dagsverkena beräknades efter koantalet, en eller flera dagar för
varje ko. ~~Vid mindre fällningar kunde man också beräkna ett dags-
verke för en halv ko.~~ Vid svedjning i närheten av fäbodarna före-
kom det ej att man evbarkade träd i ringar runt stammen, för att

cc. A. 2
Landsmålsarkivet Uppsala 6123
E. H. Nord. 1933. BJURSA
DAL.

Frgl. 12

skulle torka. Å ängsmarker invid hembyn förekom det dock att man på så sätt utrotade aspen, detta kallades endast att barrka /barka/ Barrk asspan så dän tSrrkär / barka asparna så de torkar/. I Boda kallas detta att taksa /taxa/.

[Den till ett fäbodställe hörande betesmarken kallades löta, fäbolöta / löten, fäbodlöten/. Något namn på området, som avbetades på en dag fanns ej.]

[Det område på fäbodställen, där husen voro belägna kallades fäbovall / fäbodvall/ och detta bebyggda område var inhägnat. Gärdesgården benämndes jässgåln. En fäbodvall, som tillhörde flera delägare kunde vara avdelad så, att varje delägare hade ett litet område inhägnat till slätteräng och benämndes detta område för tjäg / slog/. Det förekom dock även att det för alla delägare inhägnade området avdelades medelst råstenaar. Dessa inhägnade områden kallades även fäbotäkten / fäbodtäkten/ men vanligaste namnet var tjäg.]

Husen synes ha varit placerade hur som helst och icke enligt

acc. d. ö.
Ordb.
löt f.

acc. d. ö.²

Landsmålsarkivet Uppsala 6123
E. H. Nord. 1933. BJURSA\$

DAL.

Frgl. 12

någon för orten vedertagen plan.

Fäbodhusen benämndes med ett gemensamt namn för husan, fäbohusan / husen, fäbodehusen/. Här kommer jag åter in på Boda. I fäboden Kingsberg, Känsbarrg, finnes två klasar hus i norr och söder riktning och avståndet dem emellan är cirka 1 km. Och så kan kunde det heta: O gätör kå näli huson ä smår / hon vallar norr i husena i sommar/ och: O gätör södi huson / hon är vallpiga söder i husen/.

[En grupp av bodhus kallades således husan med gårdesgård omkring. I denna inhägnad kunde dock även en del slog ingå. Ofta hade man dock slätterängar på varje sida av fägatan, på vilkens ena sida husinhägnaden med "tjägar" var belägen, mot andra sidan av samma gata var det också slätteräng, som inhägnats mot fägatans gårdesgård. Då vallens alla fäbodhus förekommo samlade på en del av vallen kallades denna del fäbobakkän / fäbodebacken/. I Gopa fäbod, Löffsberg, hade man ingen stugubyggnad i fäboden. Man hade stes / kokhus/, där man gjorde ost och kokade messmör. Vid kärnin-

} Bodb.
hus n.
(Bjursås)
hus n.
(Bode)

ex. d. b.

Landsmålsarkivet Uppsala 6123
E. H. Nord. 1933. BJURSA
DAL.

Frgl. 12

} Bodb.
Stekare-hus

gen höll man till ute i det fria för det mesta. I en del andra fäbodar hade man än primitivare anordningar. [Där hade man ej stēs /kokhus/ utan kokplatser under bar himmel. Dylika kokplatser lades av stora stenar och kallades allsta /eldstad/.] Något särskilt gärde kring kokstaden förekom ej. Grytorna, som användes, voro de vanliga med tre fötter, större eller mindre, d.v.s. grytor. (En sådan kallades lyfftgryta, av vilka fanns osstgryta och messgryta, samt lyftes med fatan, grytfatan. I Boda heter det fåtån. Fåtån gek sönd /fattanet gick sönder./ Några särskilda diskgrytor förekommo ej utan man använde härtill den gryta, som var tom och mest lämpade sig för ändamålet.

Vattnet var en viktig faktor. Därför uppförde man ej häller en fäbod utan ha tillgång till vatten i närheten. Fanns ej något vattendrag eller källa i närheten, grävde man vattengropar, och en dylik fick namnet tjälla /källa/. Och man undersökte först om det fanns tillgång på vatten i närheten, innan man uppförde en fäbod. Brunn synes ej ha förekommit i någon fäbod. Några särskilda vatt-

✓ or. ex.

} Ordb.;
eld-stad} Ordb.;
grytaLandsmålsarkivet Uppsala 6123
E. H. Nord. 1933. BJURSÅS
DAL.

Frgl. 12

ningsställen för kreaturen förekommo ej. Bjursås är ju en vattenrik bygd, och kreaturen fingo i regel sitt behov av vatten vid betesgången. Under mycket varma dagar, då kreaturen ej kunde vara ute för bromsar och flugor, bar man vatten till dem från källan eller var man nu hämtade sitt behov av vatten.

[Fähusen voro placerade hur som hälst, utan plan. Det fanns fähusgården, fäbakka och inhägnad väg till fähusen : fägatu / fägata/.]

Ordet täsmun är okänt i målet så och kya. Det senare namnet finns i Boda, tjia och betyder mindre inhägnad för späda kalvar eller getter med späda killingar eller tackor med så späda lamm, att dessa ej orka gå ute på bete i skogen. [Andra för kreaturen avsedda platser voro kalvhygan / kalvhagen/. Även fägatan kunde avstängas och bilda en liten hage, då något djur hade skadat sig och man nödgades ha det hemma, eller hade man någon kalvfärdig eller nykalvad ko inhägnad i fägatan.]

Där fäbodlöten gränsade intill dålig betesmark kunde man inhägnas endast genom att fälla träd, så att dessa bildade stängsel.

exc. A. O.

} Ordb.:
kya
(Boda)

exc. A. O.

Landsmålsarkivet Uppsala 6123
E. H. Nord. 1933. BJURSÅS
DAL

Frgl. 12

Då således betet var dåligt på andra sidan om detta stängsel och även intill detsamma i fäbodlöten, lockades kreaturen aldrig att försöka överskrida detta nog så dåliga stängsel. En noggran och ordenlig fäbodedelägare ville dock aldrig vara med om dylikt stängsel, fast det fyllde sin uppgift. Det stötte i alla händelser ögat. Något namn på åtgärden att så fälla eller namn på detta stängsel synes ej ha förekommit. Att fårgärde eller andra inhägnader för kreatur, för att gödseln skulle komma flera delar av vallen till godo har ej förekommit.

Någon särskild väg över fäbodvallen för dem, som skulle passera densamma under flyttning till längre bort belägna fäbodar fanns ej. Inhägnaderna omkring och intill fäboden användes till slätter. Åker fanns ej på vallen i Gopa fäbod, men i en del andra andra fäbodar fanns odlad jord. Min sagesman känner dock ej till att sädeslada funnits på någon fäbod. De år, då säd odlades, vart fjärde ungefär, kördes säden hem på vinterföret och tröskades hemma.

3. Byggnader.

Landsmålsarkivet Uppsala 6123
E. H. Nord. 1933. BJURSA

DAL.

Frgl. 12

Som nämnts voro fäbodarna ganska primitiva i Bjursås, detta jämfört med Rättvik-Boda, där ett större fäbodställe kunde likna en mindre by. Viktigaste byggnaderna voro ~~fäbodar~~ fäbuden / fähusen / och stes / kokhus/. I Gopas fäbod, Löffeberg hade man ej, som sagt, fäbodstuga, fäbodstuggu. Det gamla ordet fys för fähus känner min sagesman ej till, endast föjjs. Ordet fäbodstuga har aldrig använts om hus, som ej haft murad eldstad i hörnet och skorsten. Boningshus med eldstad utan mur och rököppning i taket täckt av huv minns ingen. Ordet ljör, ljore är okänt i målet, ej håller ordet aur är bekant. Marken, som tjänar som golv i ett hus utan golvplank har ej håller något särnamn i målet. Lave i fäbodstugor har ej använts. Man använde sängar. Inredningen i gamla fäbodstugor var sängar, säten och väggfasta bänkar eller långsäten. / Därtill små bänkar, liknande små soffor, med lock, vilka i Gopa kallas pallan /pallar/. I Bjursås kyrkby heter det dock pøllan. / Nyare typ av fäbodstugor ha i stort sett samma inredning. Någon "fäbodfläck" mitt på golvet i fäbodstugan har ej förekommit.

Landsmålsarkivet Uppsala 6123
E. H. Nord. 1933. BJURSÅS

DAL.

Frgl. 12

} Ordb.:
pall

I Löffsberg hade man en fördjupning intill källan i vilken mjölken förvarades. Man användes kluvet virke, kluvur /kluvor/ som tak och över dessa lades gränbark, gränbarrk, som fasthölls med stenar. Trätakvirket togs av rättspännta / rättspänntad gran, detta i regel. | Själva källan kallades ådertjälla / åderkälla/. |

*Brd. : åder-
källa*

Bön förvaring av mjölken hade man dock i andra fäbodrar i vanliga fall mjölkbodrar, i vilka mjölken eller mjölkträgen placerades på en träställning, liksom stegar, som voro fastsatta vid väggen. Denna pinnhylla kallades pinnhyllan, Slänghylla fanns ej. Mjökboden var i regel fristående och saknade fönster.

Björk Olof Persson berättar hurusom han en gång blev sett att kärna smör av höllkälln /fäbodjantan/ en gång i Löffsberg. Han var då omkring 12 år gammal. När vallpigan gjort i ordning åt honom, slagit grädden i stötkärnan, gick hon ut en stund från kokhuset, där kärningen ägde rum. Då Olle kärnat en stund började grädden öka. Då blev Olle förskräckt och som han ej vågade sluta kärna, han hade stor respekt för vallpigan, visste han ej hur han skulle

Landsmålsarkivet Uppsala 6123
E. H. Nord 1933. BJURSÅS
DAL.

Frgl. 12

bete sig. Men så fann han på råd. Han åt gräddde så fort denna ökade och aldrig varken förr eller senare har han ätit så mycket gräddde. Och till slut blev det smör. Då först återkom vallpigan och hon sade då: Jasså, du hannt gått bet, innt! / jasså, du har ej gått bet, inte! / Nä, svarade Olle, som ej vågade tala om vilken mängd gräddde han nödgats äta under kärningen.

(Som nämnts hade man i Löffsberg stēs / kokhus / men ingen stuga. Kokhuset hade fyra väggar och kokstaden i mitten på rummet. Orden skåle ock störris äro obekanta i målet) och ordet stēs användes uteslutande för kokhus i fäboden. Kokhuset var uppfört av nytt timmer och timrade som vanliga timmerhus.

Svale, skjul eller framskott framför kokhuset förekom ej. Här är det också skilnad emot i Boda. Kokhuset kallas här stess, stuga fanns också i alla bodafäboddar, och detta hade svale, varifrån ingången var till kokhuset. Och på andra sidan denna svala fanns mjölkkamaren, vilken till ungefär hälften var nergrävd i marken, så att den blev källarlik.

ecc. A. 8.

Ordb.:
Stekarehus

Landsmålsarkivet Uppsala 6123
E. H. Nord. 1933. BJURSÅS
DAL.

Frgl. 12

Något särskilt hus för främmande förekom ej. Där fäbodstugor förekomme, användes dessa som sovrum för vällpigan och fäboddelägarna, då dessa gästade fäboden. Den var icke reserverad för gäster. Fäbodängens bäddning var nog så enkel. Man hade halm som underlag, ibland också hö, och på denna ett groft lakan. Kudden var också av grov linneväv och stoppad med halm eller hö. Över sig hade man ett stopptäcke eller en vepa. Sängutrustningen kunde dock variera. Fäboddelägarna skulle hålla vällpigan sängkläder, men det var ej så alldeles säkert att hon nöjde sig med dessa. Var hon ung och kanske väntade friare, hade hon egna lakan och överdrag, som hon använde, då hon väntade främmande.

Fähusen i fäboden skilde sig ej nämnvärt från fähusen i byn. De kunde vara mindre men byggnadssättet var detsamma. Det fanns t. o. m. de, som hade bättre fähus i fäboden än hemma. Oftats var man dock två delägare om samma fähus, varvid man hade korna bundna vid varsin långvägg. Till dessa fähus kunde finnas liksom ett förrum för småkreaturen, särskilt då getterna, som ju skulle mjölkas.

Landsmålsarkivet Uppsala 6123
E. H. Nord. 1933. BJURSÅS
DAL.

Frgl. 12

Delägarna hade ett takföjjs gemensamt, detta som regel. Kreaturen voro bundna med vidjeband, länkar, som gjordes under fritider av vallhjonan. Att man måst använda särskilda stängsel för att utestänga björn från fähusen, järnstänger för dörrarna är ej bekant.

Husen som förekommo i Löffsberg voro: ~~stas~~ Kokhus, fähus, mjölkbodar, hölador och ett par stall. Dessutom bodar, där en del redskap förvarades och där vallpigan hade sin sängplats och även fäbodelägarna vid besök i fäboden. Ett och annan härbre fanns också. Men någon full "gårdsuppsättning" var det ej, allt var här ganska primitivt. En stor fäbod hade ju många delägare. Av dessa hade tre eller fyra sammenslagit sig, det kunde alltså finnas många grupper i en fäbod, och byggt en del hus gemensamt men en del var för sig. Kokhuset och mjölkboden var alltid gemensam egendom, men sedan kunde var och en bygga bod, fähus och i övrigt vad han ansåg nödvändigt. Varje grupp av delägare lejde en vallkulla, som skulle sköta mellan 20 och 30 kor utom småkreatur.

Landsmålsarkivet Uppsala 6123
E. H. Nord. 1933. BJURSÅS

DAL.

Fagl. 12

Någor exempel på, att man vid en fäbod saknat fähus och låtit i djuren tillbringa alla nätter under bar himmel finnes ej. Korna fingo alltid tillbringa nätterna i fähusen men de mjölkades ofta i fähusgården.

Björk mor framhåller här den stora skillnaden mellan kreaturen förr och nu. Förr kunde man taga ett säte och en stäva och mjölka korna ute, antingen i fähusgården eller hemma på gården, vilket ofta förekom under varmaste tiden, då det fanns mycket flugor i fähuset. Korna stodo då droppstill och låto sig mjölkas obundna. Numera går detta ej alls. Endast i undantagsfall låter nu en ko mjölka sig obunden. Men det lär väl vara vanan, som gjorde, att korna förr voro beskedligare!

Ordb.
mjölka

Landsmålsarkivet Uppsala 6123
E. H. Nord 1933. BJURSAS
DAL.

Frgl. 12

4. Organisation.

Ett fäbodställe kunde ägas av en hel by, som i mellersta Gopa, eller en del därav. Det kunde också förekomma att bybor hade skilda fäbodar. I alla fäbodar fanns dock flera grupper och vaje^r

grupp hade för sig vallhjon samt byggnader.

Någon på fäbodställets namn bildad benämning på ägarna synes ej förekommit. Här är det också skillnad mot Boda. Jag minns en bonde, som flyttade sina kreatur från Ängsbergs fäbod, sedan denna blivit nedlagd, och till Blåbergsåsens fäbod. Då hette det om honom: ann a vorrti Blåbässåser / han har blivit Blåbergsåsare/.

Förhållandena för laga skiftet äro ej kända. En grupp av fäboddelägare kallades bölag /bodlag/ fäbolag / fäbodlag/. Men även alla delägare hade samma benämning. I Boda skiljer man grupperna genom namnet på någon av ägarna i gruppen. T.ex. kunde en lekunu /vallpiga/ säga: jä ska gåt~~a~~ti Järrkannshusom båti Ängsbergg e sö mår / jag skallgåta i Erikhanshusen i Ängsberg i sommar/, I den gruppen, åt vilken hon vallade, var Erikhans, som är gårdsnamn, största delägarna i gruppen, som fick namnet därav. O gåt~~a~~ti MStjäs husom / hon är vallpiga i Mökjashusen/ kunder det heta, fast det var fler delägare än Mökjas. Dylika benämningar synes dock ej ha förekommit i Bjursås. Ordet småparter användes ej.

Landsmålsarkivet Uppsala 6123
E. H. Nord. 1933. BJURSÅS

DAL.

Frgl. 12

Ordb. i
hus
(Boda)

Någon benämning på sådana delägare i kreatursbesättning på en fäbodvall, som ej voro delägare i själva vallen synes ej ha förekommit. I övrigt minns ej Björk Olle att dylika förekommit.

En andel inom en fäbovall kallades fäbodlott / fäbodlott/. *[Jag har]* *Brdb.*
del i Löffsbäri / *anf* *har* *del* *i* *Löf* *berg* /, hette del merendels. *del*

När flera delägare förenade sig om att hålla fäbodpiga gemensamt sammanföll alltid "bodtöslaget" med bodlaget. Ordet töshållare är okänt i målet. Varje delägare hade rätt att hålla så många kor och småkreatur han ville på vallen. Tjurhållningen åstadkom ej något huvudbry. Alltid fanns det någon i fäbodlaget, som hade ej tjur. Endast i undantagsfall saknades dylik. Och i så fall fick man bekväma sig att gå till en annan fäbod, där tjur fanns, med korna. Några särskilda tjurbestämmelser funnos således ej. Varje bonde hade del i någon fäbod, varför någon bortackordering för sommaren på någon fäbodvall icke förekom. Att kreatursägare bytt betesmarker är ej bekant och ett bodlag vallade kreaturen gemensamt. Hade någon fäboddelägare lämpligt velljögon, höllkall var den-

Landsmålsarkivet Uppsala 6123
E. H. Nord. 1933. BJURSÅS

DAL.

Frgl. 12

na, om hon så önskade, självskriften till befattningen. Annars sökte man ut någon flicka, eller änka, som var känd för att ha god hand med kreaturen. (En delägare i ett gätlag kallades gätbonnda / gätbonde/.)

Handwritten signature:
 J. H. Nord
 Dal

Någon föreståndare för ett bodlag förekom ej och stämmor hölls ej heller. Ett bodlag utgjordes ju i regel av närmaste grannar, som träffades så gott som dagligen, varvid de kunde komma överens om vilken vallpiga skulle tillfrågas, vilken dag man skulle resa till fäboden o.s.v. Sedan blev det i regel någon av delägarnas hustrur, som fingo tillfråga det tänkta vallhjonet.

Man slog var för sig i fäboden, antingen detta nu gällde änsmark eller odlad jord. Var och en rådde alltså om sitt och brukade det som han ville. Enda gemensamhetsarbetena var fällning och svedjning, gärdsgårdsstängning omkring löten och fägaten samt vedhuggning, som verkställdes under våren för sonnarbehovet.

Någon försäkring av djuren, nedan de voro i fäbodarna förekom ej i äldre tider, då kreatursförsäkringarna voro okända.

Landsmålsarkivet Uppsala 6123
 E. H. Nord 1933. BJURSÅS

DAL.

Frgl. 12

5. Livet på fäbodvallen.

[Utom då delägarna befunno sig i fäboden voro vallhjonerna där ensamma med kreaturen. En dylik kallades höllkall. I en del fäbodar skulle dock hela hushållen vistas några veckor under hösten, då husmodern från hembyn förestod fäbodhushållet. Karlarna kunde då odla upp någon teg, klyva spån o.s.v.] Det räknades som ett sensommarnöje att få komma hemifrån och vistas någon eller några veckor i fäboden på höstsidan.

Om en fäbodpiga, som förestod ett fäbodhushåll, hade medhjälperska synes denna haft samma namn, höllkall. Detta förekom dock sällan. Men en änka hade ofta något eller några barn med sig, som voro henne behjälpliga. Med då skulle hon ha bodlagets tillstånd därtill. Fäbodlaget skulle ju hålla maten och ville ej ha alltför många som åto av denna..

Vallhjonens arbetsdag började kl. 3 á 4 på morgonen. Då skulle korna mjölkas, varefter de skulle föras i vall. Någon skulle vara med kreaturen hela dagen. Då ju alltid flera vallhjon fun-

Landsmålsarkivet Uppsala 6123
E. H. Nord. 1933. BJURSÅS

DAL.

Frgl. 12

nos i samma fäbod, turades man om med att valla kreaturen, två och två. De övriga stannade hemma, ystade, kärnade och kokade messmör. I övrigt hänvisas till svaret å frågelista n:r 1 om mjölkhushållning. Man använde långmjölk även i fäbodarna.

[Avkastningen av djuren i fäbodarna kallades suggäl / sovel/, fäbosuggäl / fäbodsovel/ kunde det också heta.] Och mera detaljerat: bosmör / bodsmör/, boost / bodost/ och bomessmör / bodnesmör/. Vid slåttern tog man hem första avkastningen i fäboden. Detta hette attkä [klövj hem suggäl / klövja hem sovel/.] Sedan häntade man ingenting för än vid hemfärden, i början på augusti, omkring Larsdagen. Detta som regel. Undantag förekommo givetvis, och man kunde vid behov göra en extra resa till fäboden för häntandet av sovel.

En fäbodpiga åtog sig mellan 20 och 30 kor förutom småkreatur. Varje delägare hade sina skilda mjöktråg, kokkärl och ystkärl m.m. Det blev således ingen sammanslagning av mjölken vid ystning, fäbodpigan ystade för var och en särskilt, vilket var förhållandet även vid smörberedning och messmörskokning. Man synes ej haft någ-

acc. A. 2.

Ordb.:
sovel

acc. A. 3.

Landsmålsarkivet Uppsala 6123
E. H. Nord 1933. BJURSÅS
DAL.

Frgl. 12

några märken på ostarna för att särskilja ägarna. Varje ägare hade sitt eget ostkärl och som dessa i regel voro något olika, var det ej svårt att skilja på ägarna. I övrigt lades ostarna var för sig, i olika osthyllor för olika ägare. I Boda däremot märkte man ostarna genom att skära ett märke med kniven. Jag minns att för oss skars ett N. i varje ost, för ändan på denna, i fäboden Ängsberg.

Under 1870- 1880-talet hade vallpigorna betalt efter kr.1:50 pr ko för sommarveckorna i fäboden. Dessutom skulle hon ha ett par skor. Fäbodpigorna ha ej löfte om att göra varken ost eller smör åt sig själva. Men det var en oskriven lag att hon fick göra sig ost av sista målet i fäboden, av mjölken som blev sista morgonen och vilken man ej var i tillfälle att skumma. En sådan ost kallades lillost och av denna eller dessa skulle de hemmavarande anhöriga smaka. Var det en ung flicka, som vallat, skulle hon giva någon skiva av osten även åt sina manliga ungdomsvänner.]

I Boda är dock ej saken så enkel. När lekunu kommit hem, om det nu är en ung flicka, komma pojkar till henne under hennes

Landsmålsarkivet Uppsala 6123
E. H. Nord. 1933. BJURSAŠ

DAL.

Frgl. 12

cc. A. O.

första natt i hemmet. På de nu ej smaka av osten, taga de flickan ur sängen, detta antingen hon har några kläder på sig eller ej, placera henne i en kärra och draga åstad med henne hälst utför någon utförsbacke, pojkarna spänna sig själva framför kärran, och där lämna de henne, hon må taga sig hem bäst hon vill. Kärran lämna de också och ägaren, man tar en kärra där man kommer över henne, får frakta hem den bäst han vill. Om en fäboddeläggares dotter eller döttrar, fullväxta, varit till fäboden och behjälpliga att hemföra kreaturen, drabbar samma öde däm. På dock pojkarna vid besöket en ostskiva, då få också flickorna vara i fred och slippa gratis-skjuts. Om nu ~~ej~~ flickorna tilläventyrs ej ha någon ost, då gömma de sig första natten efter henkomsten, antingen i hemmet eller hos någon annan flickkamrat. Pojkarna sökte dock i regel det oaktat upp dem. Denna sed fortlevde ända till för cirka 30 år sedan men praktiseras ej längre.

Som regel tillämpades att fäbodpigan åt en dag för varje ko, det vill säga att om en delägare hade t.ex fyra kor, åt vallpigan

Landsmålsarkivet Uppsala 6123
E. H. Nord. 1933. BJURSÅS

DAL.

Frgl. 12

under fyra dagar av det av denna delägare till fäboden förda matförrådet samt åt av hans sovel i fäboden. Sedan åt hon efter antalet kor hos en annan delägare o.s.v. Som in natura produkter ~~skikt~~ erhöll vallpigan ett par skor, boskor / bodskor /, vilket var obligatoriskt. I övrigt kunde hon efter godtycke bland delägarna få någon ull och även någon klädespersedel. [Vanligt var även att (hon) fick litet sovel, smör, ost och messmör av varje djurägare efter hemkomsten från fäboden, buffösmat / bufförsmat / kallades dessa håvor.]

I Boda var förhållandet enahanda. I Bjursås var dock fäbodflickan fri efter hemkomsten från fäboden. I Boda däremot skulle hon göra ett dagsverke för varje ko hos den hon vallat åt. Dessa dagsverken fick hon vanligen fullgöra på hösten under skörden eller tröskningen. Långt tillbaka skulle vallhjonet arbeta en hel vecka hos fäbodägaren för varje ko, varför hon hade sysselsättning till framåt jul. Detta hette att gå milla däm / gå mellan dem, djurägarna. Och det kunde heta: Nog går 8 får så tä gäta, männ tä gå milla

u. A. P.

Landsmålsarkivet Uppsala 6123
E. H. Nord. 1933. BJURSÅS

DAL.

Frgl. 12

Ordb. i
gå mellan
(Boda)

däm, hä e varr hä / Nog går det an att gåta, men att gå mellan dem, det är värre det!/

~~Något fixerat antal tvagor och länkar, som fäbodjántan skulle förfärdiga åt varje djurägare under sommaren var det ej. Men den som gjorde mycket sådant extra arbete, hon fick berömm, en som gjorde mindre klandrades. Man skulle även sticka strumpor åt fäbodelägarna. De dagar vallpigan åt av en djurägares mat, skulle hon också sticka på strumpan åt honom vid vallgången, i fäboden hade hon knappast någon tid över för detta arbete. Ej håller räckte tiden för vallpigorna att sanlas till gemensat arbete på vällen. Endast till midsommar pryddes stugorna eller kokhusen med björk- och rönnlöv.~~

Bjursås synes ej haft några fäbodhålgar, ~~ej~~ håller någon majstång eller extra mat vid något tillfälle. När det kom främmande skulle dessa bjudas på filbunnk, men gav dem ett tråg med oskummad mjölk. Och var det nu flera i sällskapet, då lönade det sig att vara nödbjuden. Den, som drack det sista ur tråget~~en~~, fick nämli-

Landsmålsarkivet Uppsala 6123
E. H. Nord. 1933. BJURSÅS
DAL.

Frgl. 12

all grädden. Rörostkalaset är okänt i målet.

Något särskilt om pojkarnas besök i bodarna finns ej att berättas. Det finns mycket litet av t.ex. vad Boda-Rüttvik har då det gäller fäbodarna. Man minns ej ens ~~xx~~ någon festlighet vid vallpigornas hemkomst, deras kyrkobesök första söndagen de voro hemma o.s.v.

6. Flyttningarna.

Löffsbergs fäbodlar lågo mellan tre och fyra mil från Gopa.

[Vägen till fäboden kallades bufössväg, inkonsekvent nog, då (detta betyder bodförsväg och) Bjursås säger boan /bodarna/, fäbo, /fäbod~~er~~]. När nu vägen kallas bufössväg, lika som i Boda, borde väl fäbodarna också kallas fäbuan, vilket de dock ej göra. Vilställe efter vägen kallades vilställä /vilställe/. Flyttning med kreaturen: buförning /bodförning/, flytta: buföra. Detta ord användes ej om annan flyttning.

△ Till många fäbodlar inom Bjursås kunde man köra med häst och

Landsmålsarkivet Uppsala 6123
E. H. Nord, 1933. BJURSÅS

DAL.

Frgl. 12

kärre ända fram. Till en del längre i i skogen belägna fäbodlar körde man med kärre så länge detta lät sig göra, varpå man klövjade. Till Löffsbergs fäbod kunde man köra med häst och kärre ungefär halva vägen, varpå man klövjade fram fram till fäboden. De som körde synes ej haft något särnamn. Båtar eller färjor för kreaturen användes ej. Man forslade mat åt vallhjonet, byttor, barn, spädkalvar, redskap m.m. genom klövjning till fäboden och sovel däriifrån. På hemfärden kunde man även försla någon liten kalv, som var för svag att gå den långa vägen. Och något barn hade man i regel med. Flyttningen kunde under varna dagar företagas nattetid, men att korna under färden mjölkats, därom har man intet minne.

Man synes ej i Bjursås haft några bestämda flyttningdagar. Man flyttade till fäboden någon dag i början av juni och hem däriifrån i början av augusti, omkring Larsmässan. Man kunde flytta på olika dagar till olika fäbodlar, varför gemensam tid för hela socknen ej förekom. Någon bystämma behandlade ej denna fråga, som ansågs privat för varje fäbod. Här nödgas jag åter komma in på Boda. Här

□

Landsmålsarkivet Uppsala 6123
E. H. Nord. 1933. BJURSA
DAL.

Frgl. 12

slut!

inföllo bofördsdagarna den 5 juni / och 12 augusti, den 5 juni skulle man resa dit och den 12 aug. därifrån. Detta var en oskriven lag, som alltid respekterades. Och respekterade ej kreatursägarna densamma, gjorde lekunur / vallpigorna/det. Om man var mitt uppe i skördetiden hemma, kunder fäbodägarna någon gång begära, att vallpigorna skulle stanna i fäboden någon eller några dagar till. Men vallhjonen hade rätt att resa hem den dagen, och de gjorde det också, säger Nordins mor i Ovanmyra, född 1858 och som varit lekunur under många år. Hon berättar vidare att [första söndagen efter hemkomsten kallades budsöndagen /bodsöndagen/ och då skulle alla lekunur ha fri skjuts av fäbodelägrarna till Rättvik och kyrkan.] Far ska stjuss lekunu uta hedä /far skall skjutsa vallpigen utom heden/. Uta hedä hette det nämligen alltid förr, då man skulle till Rättvik. Jä ska uta hedä / jag skall utom heden/. Men så fingo rättvikarna också heta utahessar / utomhedsar/ liksom bodaborna fingo heta omväxlande ovaessar /ovanhedsar/ och kaplinnar /kapellbor/. Seden att skjutsa vallpigorna till Rättvik bodsöndagen har praktise-

u. d. o.
Ord b.:
bod-söndagen

serats ända in i min tid, alltså även sedan Boda blev egen församling. Numera tillämpas ej heller här gamla seder och bruk inom fäbodewäsendet. Vi likna Bjursås i det hänseendet. Men vi ha dock haft "normer" att gå efter, vilket de aldrig synes haft. -Hoppas Boda nu ej kom med för mycket. Men jag har visst ej skrivit någon fäbodelista härifrån!-

Man ansåg vissa dagar lyckliga och vissa olyckliga, vilka minns dock ej min sagesman. Jag skall ha frågan i åtanke. Med undantag av Larsmässan, varonkring man flyttade hen från fäboden, synes ej några andra "mässor" haft något inflytande på fäbodeväsendet.

Har länge man skulle stanna i höstfäbodarna var ej heller bestämt. /I Boda var denna tid tre veckor/. Något exempel på att hushållet ej alls återvände till hembyn före den slutliga hemflyttningen i november eller dec. finns ej. Vistelsen i vår- eller höstbodarna berodde även i viss mån på tidigt eller sent bete.

Några ceremonier före flyttningen till fäbodarna synes ej ha förekommit. Man skulle dock ha ut kreaturen några dagar i för-

Landsmålsarkivet Uppsala 6123
E. H. Nord. 1933. BJURSÅS

DAL.

Frgl. 12

väg i och för motion. De skulle vänj så gå / vänja sig gå/. Såväl stora som småkreatur skulle till fäboden samma dag, men det förekom, att de fördes dit i spridda grupper. Kokreaturen för sig och småkreaturen för sig. Att någon karl skickades i förväg för att "fli" vägen är obekant.

Vid ankomsten till ett fäbodställe skulle kreaturen först inbindas och mjölkas, vice versa förekom dock också. Så gjorde man uppeld och tillagade mat, varpå man städade rent i husen, om detta behövdes. Man hade dock gjort rent och snyggt före föregående affärd, men det förekom ju att det varit några logerare i fäboden sedan dess. Skogsarbetare t.ex. Medan kvinnorna sysslade med detta skulle männen köra fram ved och hugga sönder och sedan reparera gårdsgårdarna omkring vällen och löten. En karl för varje gård, detta oavsett koantalet deltog i detta arbete.

När flyttning från ett fäbodställe skulle äga rum, skulle vallpigan lämna allt rent och snyggt efter sig. Även nu kom en karl från varje gård upp till fäboden och körde ut gödseln på tjägen

Landsmålsarkivet Uppsala 6123
E. H. Nord. 1933. BJURSÅS
DAL.

Frgl. 12

samt kunde även reparera bristfälligheter i byggnaderna. Utom att man kokade välling av oskummad mjölk på morgonen vid flyttningen förekom intet extra i matväg.

Utom att kalvar och kor påsattes länkar, ^{de} ~~bu~~fös88slänkar, som under fäbodvistelsen tillverkats av vallpigan, förekom ej några "prydningar" av kreaturen.

7. Vallningen.

I forna tider skulle kreaturen alltid ha någon med sig vid betesgången i fäbodlöten. Någon byggnad eller annan anordning för deras räkning förekom ej.

Valljonet benämndes höllkall. Det är dock kanske rättare med ett l i kall men i så fall kort a. Namnen fäbojännta och bojännta /fäbodjännta och bodjännta/, i pluralis bojänntur /bodjänntor/ förekommo dock också, men höllkal torde vara ursprungliga benämningen. Alltså kan ett maskulint substantiv användas om kvinnliga vallhjon. Något kollektivt ord för att beteckna minderåriga vallhjon

Landsmålsarkivet Uppsala 6123
E. H. Nord. 1933. BJURSÅS

DAL.

Figl. 12

synes ej finnas. Att vuxna män vallade hela sommaren, då björn och varg visade sig, har man sig icke bekant. Ej håller då korna sopade. Särskild benämning på manliga vallhjon finnes ej. Pojkar som hjälp åt vallhjonet förekommo endast i undantagsfall, t.ex. då vallhjonet svälv hade någon pojke med sig, och vallhundar förekommo ej. Hemma i byn brukade dock pojkarna valla getterna.

Såväl i gamla som nyare tider anställas särskilda vallhjon. Är det någon familjemedlem, som vallar, vallar hon även åt andra, som tillhöra samma grupp i fäboden, varför man kan säga, att hon är anställd.

Det berodde på fäbodens storlek huru många vallhjon som skulle anställas. Det finns ju både små och stora fäbodar och det var köantalet det berodde på hur många vallhjon som skulle anställas. Ett vallhjon arbetade åt vissa gårdar inom laget och skulle förutom vallningen även ombesörja göromålen i fäboden, kärna, ysta och koka messnör m.m. Som nämnts turade vallhjonerna om med varandra att gå vall med kreaturen och vara hemma i fäboden och sköta sysslorna

Landsmålsarkivet Uppsala 6123
E. H. Nord. 1933. BJURSÅS

DAL.

Frgl. 12

der. Någon chef bland fäbodpigorna fanns ej. Var och en skötte sitt utan inblandning av de andra. Övans, unga, vallhjon kunde dock få instruktioner av de äldre. Gammal var äldst även här.

kr. 1:50

Vallhjonets lön. Ett vallhjon hade på 1870-talet ~~ixkröna~~ för varje ko, 1 kr. för kvigor och ungnöt, som ej behövde mjölkas, 50 öre för getter, vilka dock sällan förekommo i fäboden, då man under sommaren hade dem hemma för mjölkens skull, och 25 öre för ett får. Ett vallhjon skötte 20 till 30 kor utom ungnöt och små kreatur. En-gät, tvi-gät äro benämningar, som äro okända. Utom denna kontanta avlöning skulle vallhjonet ha fri mat i fäboden samt ett par skor för sommaren. Något mera synes ej varit bestämt, men hon kunde ju få en del extra. Hon lagade själv sin mat, vaden hon fick ta sig extra förplägning när hon det önskade. Fast nog kunde det ibland gå som för Örekullan, som frossade i fäboden, så att hon ej fick göta mer än en sommar. Hon sade efteråt: Å i tjinnö å i åt, män i fick innt göta mer än en sumår / och jag kärnade och jag åt, men jag fick ej göta mer än en sommar/.

Landsmålsarkivet Uppsala 6123
E. H. Nord 1933. BJURSÅS

DAL.

Frgl. 12

Vallhjonens utrustning var ej på något sätt säregen i Bjursås. Man synes ej ens haft ett horn att blåsa i. /Jag hoppas dock att jag härvidlag kan återkomma/. De voro klädda som vanligt i hembyn men hade en slekepåse, slekkuppa och en matsäckspåse, gätkuppa. Under vallgången togo de på sig de sämsta kläderna. En del vore beväpnade med slidkniv en del inte.

Vallhjonens arbete. Hä ^v ä lösdakks, vi skä lös koan / det är lösdags, vi skall lösa korna/. Lösdags var under sommaren kl. 3 á 4 på morgonen. Hela bodlagets kreatur samlades å fäbodvallen, varefter sanliga vallhjon följde med den en bit på väg. Vi skä lökk á kräka / vi skall locka av kräken/. Som det var bestämt på förhand vilka som skulle gå vall och vilka som skulle stanna hemma i fäboden, vände de senare snart åter till sina bodsysslor. Man nöjde sig ej med att enbart få med skällkon, alla kreatur skulle följas åt. Skälla, själla. Något särskilt med denna företogs ej. I regel hade man äldsta kon till skällko. Men då skulle denna vara född och uppväxt hos ägaren. En inköpt ko blev sällan skällko. En

Landsmålsarkivet Uppsala 6123
E. H. Nord. 1933. BJURSÅS

DAL

Frgl. 12

} Ordh.:
locka v.

ko från varje gård bar skälla. Dessutom kunde man ha en mindre skälla på någon kalv, som man var rädd för skulle springa bort. Vilka metoder man använt för att hindra lamm och killingar att dia sina mödrar är ej känt. Inga, antagligen. De olika betesplatserna besöktes i viss ordning. Ibland förekom det, att kreaturen fingo gå efter eget huvud, detta särskilt i slutet på fäbodsäsongen.

[Sova middag. Man hade vissa vilplatser, där både korna och vallhjonerna vilade middag, Vilplassen, /vilplatser/, vilplass /vilplats/, i Boda heter det sövhöl /sovhöl/, vilken kunde vara någon gammal kolbotten eller eljest slät och skogfri plats i skogen. Ofta gjorde vallhjonerna eld å dylika platser och lade på försäkt gran- eller enris, varvid kreaturen ställde eller lade sig i röken och fingo på så sätt även vila sig från broms och flugor. Någon uppmaning till korna att sova behövdes ej. När tiden blev uppsökte de själva vilplatserna. Att idissla kallades att tugg Sm /tugga om/. I Boda heter det att itjässta. Man brukade gåta mot gårdesgårdarna, som ingärdade fäbolöten.

llc. A. 0. 1
Bod. i
vil-plats

Bod. i
tugga om

Av gamla vallåtar har jag ej lyckats få höra en enda en i Bjursås. Men nog lär det väl finnas dylika, antar jag. Skall ha dem i åtanke. Att gå före korna och sjunga en vallåt heter l8kka / locka. Ho l8kkär koan / hon lockar korna / ho trallär / hon trallar / heter det också. Någon sång, som innebar nedkallande av välsignelse över jorden eller skydd mot något särskilt ont är ej känd.

acc. d. o.
Bod. i
locka

Då något djur kommit bort företogs skallgång med skallarm enligt samma sed som i norra Dalarna, gå skallgång

Under vallningen sanlades hömjölke, mj8llkgräs, förfärdigades länkar, gräntvagar / grantvagar / sant stacks på strumpan.

Bod. i
mjörkgräs

Vallhjonens lekar äro ej bekanta.

Om tiden skaffade sig vallhjonet kännedom om medelst solens ställning till någon märkesplats. I övrigt kunde man åtminstone innan söppningen började lita på korna. De gåx gingo vanligen till vilplatserna och hem på bestämda tider. Hemma i fäboden kunde man även ha något solur. Något märke på sänggaveln eller dylikt, dit solen kom på sina bestämda tider.

Landsmålsarkivet Uppsala 6123
E. H. Nord. 1933. BJURSÅS
DAL.
Frgl. 12

På kvällen brukade man komma hem till fäboden vid sjutiden på kvällen. Man mjölkade då ofta korna obundna på fäbodvallen, var efter man band in dem. [Vi skä binnd inn kona / vi skall binda in korna/, hä ä binnddaks / det är binddags/.]

← ex. A. 2ⁿ

Ordb.:
binda in

Vallning av kor och getter hemifrån byn förekom också. Att det ansetts skamligt att vid vallning av getter komma hem före solnedgången är ej bekant. Gårdarna skötte vallningen av getterna i viss tur, en dag pr get eller en dag på getter, men något särskilt vallhjon anställdes ej i detta fall. Någon av gårdens folk vallade.

Vallning av hästar har veterligt aldrig förekommit. Hessthop /hästhop/ kallades en flock hästar.

Ordb.:
häst-hop

Vid lötning på hösten nöjades man man ibland gömma sig för kreaturen, då man följt dem till skogen. I annat fall följde de med tillbaka. Detta om det var husmodern eller den som brukade ha vård om kreaturen i hennet.

Uppteckningar från Bjursås efter Björk Olof Persson, född i Gopa 1866, av E.H.Nord, Boda.

Landsmålsarkivet Uppsala 6123
E. H. Nord. 1933. BJURSÅS
DAL.
Frgl. 12